

DIAKONIA KUULUU KAIKILLE

TT Pauliina Pyhvänen

Mikä on ensimmäinen asia, joka sinulle tulee mieleen sanasta ”diakonia”? Jos jokaiselle Lähetysshiippakunnan toimintaan osallistuvalla esitettäisiin tämä kysymys, vastaukset olisivat luultavasti kirjavia. Jollekin sana toisi mieleen leipäjonolle ruokakasseja jakavan vapaaehtoistyöntekijän, toiselle sotavuosina stetoskooppi kaulallaan palvelle seurakuntasisaren, kolmannelle puhelimen päässä päivystävän kuuntelijan. Suomalaiset kirkot kun ovat vuosisatojen aikana toteuttaneet diakoniaa niin monin eri tavoin. Millaista Lähetysshiippakunnan diakonian tulisi sitten olla ja kenen tehtävä se on?

Tässä artikkelissa pohdimme diakoniatyön organisoimista seurakunnassa. Otamme selvää, miten ensimmäiset kristityt sitä toteuttivat. Tutkimme myös, mitä Martti Luther ja luterilaiset tunnustuskirjat ovat diakoniasta sanoneet. Artikkelin tavoite on antaa suuntaviivoja ja virikkeitä diakoniatyön järjestämiseen ja kehittämiseen seurakuntien käytännön elämässä.

Jo ensimmäiset kristityt pitivät heikoimmista huolta

Alkuseurakunnan kristityille oli itsestäänselvyys, että he ovat vastuussa apua tarvitsevien lähimmäistensä huolehtimisesta. Erityisesti seurakunnan leskiä, joilla ei ollut perhettä turvanaan, täytyi tukea ja suojella (1. Tim. 5). Lähimmäisistä huolehtiminen ei ollut uusi, kristillinen innovaatio. Asenne ja ajattelutapa perustuivat vahvasti kristittyjen juutalaisiin juuriin ja Vanhan testamentin säädöksiin.

Mooseksen lain mukaan israelilaisten tuli taata leskien ja muiden elatusta tarvitsevien toimeentulo. Tämä tapahtui kymmenyksinä keräämällä. Jokainen lahjoitti kymmenen prosenttia ansaitsemastaan tuloista tai korjaamastaan sadosta ja potti jaettiin apua tarvitsevien kesken: ”Joka kolmas vuosi tuo kaikki kymmenykset sinä vuonna saamastasi sadosta ja pane ne talteen porttiesi sisäpuolelle. Ja sitten tulkoon leeviläinen, jolla ei ole osuutta eikä perintöosaa sinun rinnallasi, niin

myös muukalainen, orpo ja leski, jotka asuvat sinun porttiesi sisäpuolella, ja he syökööt ja tulkoot ravituiksi, että Herra, sinun Jumalasi, siunaisi sinua kaikissa kättesi töissä, joita teet” (5. Moos. 14: 28–29).

Vähäosaisten auttaminen ei kuitenkaan rajoittunut pelkästään kymmenysten maksamiseen, vaan laupeuden osoittamista pidettiin Jumalan kansan yleisempänäkin elämänohjeena: ”Joka vaivaista armahtaa, se lainaa Herralle, ja hän maksaa jälleen hänen hyvän tekonsa” (Sananl. 19:17). Käsky rakastaa lähimmäistään niin kuin itseään koski näet jo Israelin kansaa: ”Älä kosta äläkä pidä vihaa kansasi lapsia vastaan, vaan rakasta lähimmäistäsi niin kuin itseäsi. Minä olen Herra” (3. Moos. 19:18). Käytännössä juutalaiset eivät kuitenkaan noudattaneet tätä käskyä koko laajuudessaan, vaan heidän tulkintansa lähimmäisestä oli rajoittunut koskemaan vain omaa kansaa.

Herramme Jeesus puuttui juutalaisten omaksumaan käytäntöön. Hän korosti kaikkien lähimmäisten rakastamista muistuttamalla seuraajaan kultaisen säännön olemassaolosta (Matt. 19:19) ja antamalla rakkauden kaksoiskäskyn (Matt. 22: 37–40). Kuka sitten Herramme mukaan on lähimmäinen? Tähän kysymykseen Hän vastasi kertomalla vertauksen laupiaasta samarialaisesta (Luuk. 10:25–37). Sen mukaan lähimmäistä ei nimetä rakkauden kohteen, vaan sen osoittajan mukaan. Lähimmäinen on hän, jolle Kristuksen rakkaus kuuluu.

Vanhan testamentin ja Jeesuksen opetuksia noudattaen myös kristilliset seurakunnat ottivat vastuulleen pitää heikoimmista huolta. Kun muutama sata vuotta myöhemmin kristinuskosta tuli Rooman valtionuskonto, vähäosaisten auttaminen muuttui yhä organisoidummaksi toiminnaksi. Sen mukanaan tuoma kaikkien ihmisten tasa-
puolinen oikeus avun saamiseen oli uusi ilmiö. Kristittyjen tavasta auttaa lähimmäistä tulikin omanlaisensa vallankumous, joka muutti yhteiskuntaa sitä mukaa kuin kirkko vahvistui ja laajeni. Toiminnalla oli hyvin kauaskantoiset seuraukset. Tuskin meillä Suomessakaan olisi kehittyntä sosiaaliturvaa ilman kristinuskon vaikutusta yhteiskuntamme toimintaan.

Diakonit alkukirkossa

Diakoniasta keskustellessani olen monesti kuullut toteamuksen, jonka mukaan “Uudessa testamentissahan diakonia tarkoittaa samaa kuin vähäosaisten auttaminen”. On aivan totta, että diakoneilla on siellä tietty rooli avuntarvitsijoista huolehtimisessa. Mutta kun tutkimme evankeliumeita ja kirjeitä tarkkaan, huomaamme eroja: Auttamistointo ja diakonia liittyvät läheisesti toisiinsa, mutta ne eivät ole yksi ja sama asia. Perustelen väitettäni muutamalla esimerkillä.

Apostolien teoissa kerrotaan alkuseurakunnan kasvaneen voimakkaasti ensimmäisen helluntain jälkeen. Tuolloin apostolit joutuivat kohtaamaan resurssiongelman. Seurakunnan leskien avun tarve kasvoi niin suureksi, ettei apostolien aika enää meinannut riittää apostolisen viran ydintehtävän suorittamiseen eli sanan ja sakramenttien jakamiseen. Apostolit tarvitsivat tuekseen henkilöitä, jotka huolehtisivat päivittäisten avustusten jakamisesta. Niinpä seurakunta valitsi keskuudestaan seitsemän miestä, jotka ottivat tehtävän hoitaakseen: ”Niinä päivinä, kun opetuslasten luku lisääntyi, syntyi hellenisteissä nurinaa hebrealaisia vastaan siitä, että heidän leskiänsä syrjäytettiin jokapäiväisessä avunannossa. Niin ne kaksitoista kutsuivat kokoon opetuslasten joukon ja sanoivat: ’Ei ole soveliasta, että me laiminlyömmme Jumalan sanan toimittaaksemme pöytäpalvelusta. Valitkaa sentähden, veljet, keskuudestanne seitsemän miestä, joista on hyvä todistus ja jotka ovat Henkeä ja viisautta täynnä, niin me asetamme heidät tähän toimeen. Mutta me tahdomme pysyä rukouksessa ja sanan palveluksessa.’ Ja se puhe kelpasi kaikelle joukolle; ja he valitsivat Stefanuksen, miehen, joka oli täynnä uskoa ja Pyhää Henkeä, ja Filippuksen ja Prokoruksen ja Nikanorin ja Timonin ja Parmenaan ja Nikolauksen, antiokialaisen käännyttäneisen, ja asettivat heidät apostolien eteen, ja nämä rukoilivat ja panivat kätensä heidän päällensä” (Apt. 6:1–6).

Näitä jakeita pidetään usein ensimmäisten diakonien tehtävään asettamisena. Kantava diakonian periaate piirtyykin niistä esiin: Jaetaan tehtävät niin, että seurakunta voi kantaa vastuunsa apua tarvitsevien auttamisesta. Tarkka lukija pistää kuitenkin merkille, ettei seitsemää miestä varsinaisesti kutsuta jakeissa diakoneiksi, edes alkukielellä. Avun antamisesta kerrotaan, mutta muutoin nämä ”seitsemän

miestä” kuvataan kahdelletoista apostolille alaisiksi evankeliumin julistajiksi, joiden tehtävänä on pitää huolta leskistä. Miehiä ei kutsuta diakoneiksi myöhemmissäkään Apostolien tekojen tapahtumankäsitteissä. Sen sijaan Uuden testamentin jälkeen syntyneissä kirjoituksissa Stefanosta ja muuta kuutta miestä ryhdytään kutsumaan ensimmäiseksi diakoneiksi. Kirkkoisä Ireneuksen myötä käsitys vakiintui lopulta osaksi kristillistä perinnettä.

Seitsemän miehen harteille avun tarjoaminen ei alkuseurakunnassa jäänyt, vaan vähäosaisia autettiin yhteisvoimin. Esimerkiksi opetuslapset auttoivat, kukin varojensa mukaan, Juudeassa asuvia veljiään. He lähettivät Barnabaan ja Saulin viemään keräämänsä rahat seurakunnan vanhimmille (Apt. 11:29–30). Vastaavasti Paavali kehotti kutakin Korintin seurakuntalaista säästämään tykönään (1. Kor. 16:1-3). Kerätyt varat koottiin yhteen Jerusalemin seurakunnalle viettäväksi. Paavali tiedottaa tapahtumasta: ”Nyt olen kuitenkin lähdössä Jerusalemiin viemään avustusta pyhille” (Room. 15:25). Paavali oli siis henkilö, joka kuljetti Korintin seurakuntalaisten keräämän lahjan Jerusalemiin.

Kun näitä raamatunkohtia on tutkittu alkukiehellä, on huomattu mielenkiintoinen seikka. Diakoni-sana ei niissä viittaa vähäosaisten auttajaan, vaan sanalla on laajempi merkitys. Diakoniksi kutsutaan henkilöä, joka suorittaa tehtävän toisen puolesta. Siten opetuslasten ja Korintin seurakunnan keräämät rahalahjat eivät olleet diakoniaa sanan varsinaisessa merkityksessä. Diakoniaa toiminnassa oli se, ettei opetuslasten tai Korintin seurakunnan tarvinnut viedä rahalahjojaan perille itse, vaan joku hoiti sen heidän puolestaan. Koska Paavali vei lahjan perille, hän toimi diakonina. Apua tarvitsevien auttaminen ei olisi ollut mahdollista ilman tällaista palvelijaa. Voimmekin siis sanoa, että lähimmäisenrakkauden harjoittamisesta tulee Uudessa testamentissa diakoniaa siinä vaiheessa, kun se organisoidaan ja palvelusta aletaan tehdä toisen puolesta.

Monissa Uuden testamentin kohdissa diakonien toiminta on jokin muuta kuin vähäosaisten auttamista. Foibea sanotaan Kenkreaan seurakunnan diakoniksi, koska todennäköisesti hänen tehtävänsä oli

kuljettaa Paavalin lähettämä kirje Kenkreasta Roomaan (Room. 16:1). Epafraasta puolestaan sanotaan Kristuksen diakoniksi, koska hän välitti Jumalan Sanaa Kolossan seurakunnalle (Kol. 1:7). Kristillisen kirkon alkutaipaleella periaatteessa ketä tahansa saatettiinkin tilapäisesti nimittää diakoniksi, jos hän hoiti jonkin tehtävän toisen puolesta.

Vähitellen diakoni-sanana merkitys kristillisessä kielenkäytössä vakiintui ja diakonista tuli tiettyä tehtävää hoitava henkilö seurakunnassa. Tämä kehitys näkyy jo Uuden testamentin sivuilla (Fil. 1:1 ja 1. Tim. 3: 8–13). Näissä yhteyksissä kyse ei ole kenestä tahansa välikätenä toimivasta ihmisestä, vaan nimenomaan diakoneiksi pysyvästi kutsuista henkilöistä. Diakoneista kerrotaan omana, erillisenä ryhmänä, samoin kuin seurakunnan kaitsijoista.

Varhaiskirkon diakonien tehtäväkuvasta tuli monipuolinen. Heidän vastuullaan oli sekä vähäosaisten auttamistoimintaa osallistumista että muuta seurakunnan elämää. Diakonit toimivat seurakunnassa kerätyt kymmenykset apua tarvitseville. He huolehtivat seurakuntien välisestä yhteydenpidosta kirjeitä kuljettamalla. Diakoneilla oli myös monia tehtäviä seurakunnan jumalanpalveluksessa. Heidän tehtäväkuvansa kehittyi jatkuvasti kirkon tilanteen muuttuessa.

Diakonien tavoin myös ”diakonia”-sanana alkuperä juontuu Uuteen testamenttiin. Siellä sanaa käytetään ainakin kahdella eri tavalla:

- Se tarkoittaa kaikkea kristillistä palvelutoimintaa, joka voi olla monenmuotoista: ”Myös palvelutehtäviä on monenlaisia, mutta Herra on sama.” (1. Kor. 12:5).
- Se voi viitata myös apostoliseen virkaan, eli erityiseen kirkon virkaan (Apt. 1:25, 20:24).

Nämä käyttötavat haastavat meidät pohtimaan syvällisemmin diakonian viran luonnetta. Tarkoitammeko sillä ylipäänsä kristillistä palvelutoimintaa vai onko kyse erityisestä kirkon virasta? Siirrymme nyt aikajanalla eteenpäin, Uuden testamentin maailmasta luterilaisen tunnustuksen kentälle.

Mitä Luther ajatteli diakoniasta?

Suomessa on viimeisten vuosikymmenten aikana keskusteltu, onko diakonian virka ymmärrettävä maallikkoviraksi vai tulisiko seurata esimerkiksi katolisen kirkon mallin mukaista kolmisäikeistä virkarakennetta. Tämä tarkoittaisi, että diakonin virka tulisi yhtäläiseksi osaksi piispan ja paimenen virkaa. Kyseessä on ollut niin kutsuttu diakonaattikeskustelu, jota Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa on käyty useiden komiteoiden, piispain- ja kirkolliskokousten kautta. Kysymys diakonian viran luonteesta heräsi aikoinaan ekumeenisen keskustelun, erityisesti Kaste, ehtoollinen ja virka -asiakirjan, myötä. Selvitystyö jatkuu yhä.

Diakonian virasta keskustelemista hankaloittaa se, että Tunnustuskirjoissa ei käsitellä diakonien tehtäviä tai diakoniatyön järjestämistä seurakunnassa. Diakonit mainitaan vain parissa kohdassa ohimennen eikä niiden perusteella voi ryhtyä muovailemaan diakonian virkaa koskevia johtopäätöksiä. Kysymys diakoniasta ei selkeästi ole ollut asialistalla, kun uskonpuhdistajat ja heidän vastustajansa ovat kiistelleet ja linjanneet käsitönsä.

Omissa kirjoituksissaan Martti Luther sivuaa aihepiiriä muutaman kerran. Teoksessa *Kirkon Baabelin vankeudesta* hän esittää näkemyksensä diakonien tehtävistä. Lutherin mukaan heidän tehtävänä on vapauttaa pappeja ajallisten huolten taakasta, jotta he voisivat vapaammin omistautua rukoukseen ja sanan palvelemiseen. Käytännössä tämä toteutuu siten, että diakonit huolehtivat kirkon varojen jakamisesta köyhille Apostolien tekojen kuudennen luvun esimerkkiä noudattaen. Sen sijaan diakonien tehtävänä ei ole – kuten uskonpuhdistajan elinaikana oli tapana – evankeliumin tai epistoloiden lukeminen.

Ensimmäisen Timoteuskirjeen selityksessä Luther kuvaa diakonin piispan taloudenhoitajaksi. Diakonin vastuulla on hallinnoida köyhien ja leskien elämän turvaamiseksi koottuja seurakunnan varoja. Hänen tehtävänsä voidaan määritellä aikaan, paikkaan ja tarpeeseen soveltuviksi, kunhan perustehtävä papin ja piispan alaisena, köyhien taloudellisesta avustamisesta vastaavana henkilönä, toteutuu. Luther

ei siis pidä diakonin virkaa yhtä muuttumattomana kuin apostolista paimenvirkaa.

Vaikka uskonpuhdistajat eivät ilmeisesti juurikaan pohtineet diakoniaa, luterilaiset jatkoivat sen harjoittamista ja kehittivät uusia toimintamuotoja. Meidän nykyajan suomalaisten yleinen käsitys diakoniasta perustuukin tapaan, joka alkoi kehittyä Saksassa 1800-luvulla. Tuolloin moni pietistisen herätyksen innoittama kirkonmies sai sydämelleen erityisesti sairaiden ja köyhien auttamisen. He perustivat laupeudentyön harjoittamista varten erillisiä laitoksia, joissa diakoneiksi kutsutut miehet ja diakonisseiksi kutsutut naiset uurastivat apua tarvitsevien lähimmäistensä parissa kaikkensa antaen.

Toiminta rantautui myöhemmin Suomeen, mutta muodostui selkeämmin osaksi seurakuntien tekemää työtä. Diakoniasta tuli työmuoto, jossa sitä varten nimitetyt työntekijät auttavat heitä, jotka apua kipeimmin tarvitsevat. Sittemmin tarjottavan avun muoto ja auttamisen keinot ovat muuttuneet, mutta avun tarve ei ole hävinnyt. Tämä on huomattu myös monissa meidän seurakunnissamme.

Luterilainen käsitys diakonian virasta

Suomen evankelisluterilaisen lähetyshiippakunnan ei tarvitse osallistua aiemmin mainittuun, ikiliikkujaksikin ilkkuttuun, diakonaattikeskusteluun. Mutta kun organisoimme ja kehitämme seurakuntiemme diakoniatyötä, meidän on hyvä tehdä selväksi, millaiseksi toiminnaksi me diakonian ymmärrämme. Koska diakoniaa ei ole suoraan määritetty Tunnustuskirjoissa, meidän on muotoiltava käsityksemme diakonian luonteesta sen muiden opinkohtien perusteella ja Raamattua itse tulkiten.

Käsitys kirkon virasta on Tunnustuskirjoissa selkeä: ”Jotta saisimme tämän uskon, on asetettu evankeliumin opettamisen ja sakramenttien jakamisen virka” (Augsburgin tunnustus, artikla V). Siihen sisältyvä avainten valta merkitsee valtaa ja Jumalan käskyä saarnata evankeliumia, antaa anteeksi ja pidättää synnit sekä toimittaa sakramentit (Augsburgin tunnustus, artikla XXVIII). Kyse on siis apostolisesta paimenvirasta, joka asetettiin, kun Jeesus Kristus itse lähetti valitse-

mansa opetuslapset kastamaan ja opettamaan (Matt. 28:16–20).

Sen sijaan Apostolien tekojen kuudennen luvun seitsemän miestä ryhtyvät hoitamaan tehtävänsä eri tavalla. Tällä kertaa apostolit ovat he, joilta ajatus erillisen tehtävän hoitajien tarpeesta tulee ja seurakunta asettaa miehet tehtävänsä. Vähäosaisten auttamistehtävään ei siten ollut Kristuksen itsensä antamaa asetusta. Vasta myöhempinä vuosikymmeninä ja -satoina tapahtunut kehitys vakiinnutti diakonien toiminnan seurakunnan palvelijoina.

Avustustoiminnassa kyse oli ja on siis yhteiseen pappeuteen perustuvasta, eli Raamatun kieltä käyttäen, kuninkaallisen papiston tehtävästä (1. Piet. 2:5, 9; Ilm. 1:6; 5:10 ja 20:6). Meidät on liitetty Kristukseen kasteen kautta. Myös rakkaus lähimmäiseen saa alkunsa Hänen työstään. Sitä toteuttamaan on kutsuttu kaikki, jotka ovat Kristukseen kastettuja ja yhä elävät kastettaan uskossa todeksi. Lähimmäisenrakkaus on siis koko seurakunnan tehtävä, joka voidaan organisoida diakoniatyöksi.

Diakonia seurakuntiemme käytännön elämässä

Tämän artikkelin alkupuolella huomasimme, että vaikka Uudessa testamentissa diakonia ei tarkoita samaa kuin vähäosaisista huolehtiminen, ne ovat usein läheisessä yhteydessä toisiinsa. Diakonia viittaa siellä tehtävän suorittamiseen toisen puolesta ja usein tällä tavoin jaetut tehtävät liittyvät vähäosaisten auttamiseen. Lähimmäisenrakkauden harjoittaminen ei kuitenkaan ole siellä vain diakonien, vaan kaikkien kristittyjen yhteinen tehtävä. Myös nykyään ja myös meidän seurakunnissamme jokainen Kristukseen kastettu on kutsuttu rakastamaan lähimmäistään. Vastaavasti kaikilla kristityillä on yhtäläinen oikeus tulla rakastetuiksi ja autetuiksi.

Diakoniatyön esikuvina voidaan pitää seitsemää miestä, jotka asetetaan tehtävänsä Apostolien tekojen kuudennessa luvussa. Kun tutustuimme Lutherin kirjoituksiin, löysimme tapahtumaan uuden ulottuvuuden, joka on varmasti soveltamiskelpoinen myös meidän seurakunnissamme: Yksi diakonian tavoitteista on vapauttaa pas-

torien aikaa niin, että he voivat keskittyä sanan ja sakramenttien jakamiseen. Voisimmekin organisoida diakoniatyömme niin, että sitä hoitamaan nimitetään tiettyjä henkilöitä, joiden toiminnasta pastori on vastuussa. Henkilöiden toiminnassa on kyse yhteiseen papputeen perustuvasta maallikkovirasta. Seurakunnan pastorien ja diakonien työnjako tapahtuisi toisin sanoen näin: Sanan palvelijan virkaa hoitavat jakavat Jumalan lahjat, siis sanan ja sakramentit, seurakunnalle. Diakonian virkaa hoitavien tehtävä on puolestaan jakaa seurakunnan lahjat, jotka nekin Jumala on alun perin antanut, niitä tarvitseville.

Uutta testamenttia lukiessamme pistimme myös merkille, että alun perin diakoniksi saatettiin nimittää lähes ketä tahansa henkilöä. Lisäksi nimikkeen alla suoritettut tehtävät olivat monenlaisia. Myös Luther kirjoitti, että diakonien tehtävät voivat vaihdella tilanteen mukaan. Tästä näkökulmasta katsottuna meidän seurakuntiemme diakoniatyön toteuttamiselle on siis varsin vapaat lähtökohdat. Tehtävien sisältö ja niiden suorittaminen voivat vaihdella tilanteista ja tarpeista riippuen. Diakonia saa olla seurakuntansa näköistä.

Mielestäni seurakunnissa olisi kuitenkin pohdittava tarkkaan, millainen on tarve, johon diakoniatyöllä pyritään vastaamaan. Kuka seurakunnan apua tarvitsee ja millaista apua tulisi antaa? Jokaisen seurakunnan diakoniatyö olisikin hyvä aloittaa tarpeen kartoittamisesta. Näin sopiva apu voidaan ohjata sinne, missä sitä kipeimmin kaivataan. Tämän jälkeen on selvitettävä, millaisessa mittakaavassa apua on mahdollista antaa ja kenen tai keiden tehtävä sen toteuttaminen käytännössä on. Pohjimmiltaan diakonia on luonteeltaan jakamista – niin seurakunnan lahjojen kuin siitä kannetun vastuun osalta.

Kirjallisuutta

- Hautala, Harri 2020 Hallinoiva diakoni – Diakonian virka Lutherin Ensimmäisen Timoteuskirjeen selityksessä. Diakonian tutkimus 1/2020. 6–24.
- Hautala, Harri & Ryökäs, Esko 2015 Diakonit papiston avustajina Lutherilla – Perinteisen tulkinnan kritiikkiä. – Diakonian tutkimus 3/2015. 252–261.
- Latvus, Kari 2017 *Diaconia as Care for the Poor? Critical Perspectives on the Development of Caritative Diaconia*. Kirkon tutkimuskeskuksen verkkojulkaisuja 53.
- Luther, Martti 1959 [1520] *Kirkon Baabelin vankeudesta*. Teoksessa *Valitut teokset 2*. Toim. Pinomaa Lennart. Suom. Loimaranta Yrjö & Ollikainen Heidi. Porvoo: WSOY. 393–486.
- Malkavaara, Mikko 2015 *Diakonia ja Diakonivirka*. Suomen ev.-lut. kirkon julkaisuja 26. Helsinki: Kirkkohallitus.
- Murto, Esko ja Pohjola, Juhana (toim.) 2009 *Tuntomerkkien kirkko*. Suomen Luther-säätiön 10-vuotisjuhlakirja. Hämeenlinna: Kariston kirjapaino Oy.
- Pylvänäinen, Pauliina 2020 *Agents in Liturgy, Charity and Communication. The Tasks of Female Deacons in the Apostolic Constitutions*. Turnhout: Brepols Publishers. 2018 *Deacons as Agents in Early Christian Charity*. – *Diaconia Christi* 53. 167–170.
- Ryökäs, Esko 2019 *Ajassa muuttuva diakoni-käsite*. Tiedekriittinen yritys ymmärtää suomalaista diakoniakeskustelua. Suomen teologisen kirjallisuusseuran julkaisuja 289. Helsinki.